

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philological Sciences. Vol. 2 (105)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філологічні науки. Вип. 2 (105)

ISSN (Print): 2663-7642
ISSN (Online): 2707-4463

УДК 811.161.2'373.45-112+81'282
DOI 10.35433/philology.2 (105).2025.237-247

ІНШОМОВНІ НАЗВИ ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ ТА МАТЕРІАЛІВ ВИРОБНИЦТВА В ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI-XVII СТ.

В. М. Титаренко*

У статті описано іношомовні назви знарядь праці та матеріалів виробництва, які функціювали в текстах XVI-XVII ст., писаних на північноукраїнських землях. Виокремлені лексеми зіставлено із "Словником староукраїнської мови XIV-XV ст." та зроблено висновки, що в попередню епоху запозичено невелику кількість номенів. Подальшу еволюцію слів простежено за "Словарем української мови" (упор. Б. Грінченко), "Словником української мови" в 11 томах, діалектологічними працями, предметом опису яких було північноукраїнське наріччя. За проаналізованими джерелами зроблено висновки, що слова на позначення знарядь праці переважно не зазнавали лексико-семантичних змін та не були багатозначними, тісно пов'язані із самою реалією, оскільки переходили до пасивного лексикону після її виходу з активного вжитку, зокрема зникнення ремесел та інших різновидів діяльності.

Із запозичених слів в аналізований період обмежена кількість була багатозначною (бляха). Додаткове значення розвинулося надалі в невеликій кількості виявлених лексем (бендюга, бляха, гакъ, гартъ, фарба, будовати, муровати), зі словами гартъ, гакъ утворилися стійкі словосполучення.

У публікації підкреслено, що лексика на позначення знарядь праці та матеріалів виробництва поповнювалася переважно з тих мов, у яких зароджувалося виробництво й поширювалося на інші території. В аналізованих текстах переважають германізми, значно рідше полонізми, поодинокі тюркізми.

За спостереженнями авторки, поява значної частини слів іношомовного походження є наслідком і лінгвістичних чинників (заповнення мовних лакун, стилістична диференціація лексем, функціонування кількох мов), й екстралінгвістичних (утворення нової держави, зміна суспільно-політичного устрою (переймання магдебурзького права), розвиток торгівлі тощо).

У праці підкреслено, що для аналізованої групи в лексико-семантичному плані не властиві динамічні процеси, зазначені лексеми характеризуються переважно активністю / пасивністю використання.

Ключові слова: тематична група, лексико-семантичні зміни, мовні контакти, запозичення, лексико-семантичний варіант.

* кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та методики її навчання
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)
ktytar@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4425-4670

FOREIGN NAMES OF TOOLS AND PRODUCTION MATERIALS IN NORTHERN UKRAINIAN WRITTEN RECORDS OF THE 16TH–17TH CENTURIES

Tytarenko V. M.

The article describes the foreign names of tools and production materials that functioned in texts of the 16th–17th centuries written in northern Ukrainian lands. The identified lexemes were compared with the "Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th–15th Centuries" and conclusions were drawn that a small number of nomens were borrowed in the previous era. The further evolution of words is traced in the "Dictionary of the Ukrainian Language" (cf. B. Grinchenko), the "Dictionary of the Ukrainian Language" in 11 volumes, and dialectological works, the subject of which was the description of the North Ukrainian dialect. According to the analyzed sources, it was found that words denoting tools of labor mostly did not undergo lexical and semantic changes and were not ambiguous, closely related to reality itself, as they passed into the passive lexicon after it went out of active use, in particular, the disappearance of crafts and other types of activity.

Of the borrowed words in the analyzed period, a limited number were polysemantic (бляха). Additional meaning developed later in a small number of identified lexemes (бендюга, бляха, гак, гарп, фарба, будовати, муровати), several words formed stable word combinations (гарп, гак).

The publication emphasizes that the vocabulary for the designation of tools and materials of production was replenished mainly from those languages in which production originated and spread to other territories. The analyzed texts are dominated by Germanisms, much less often by Polonisms.

According to the author's observations, a significant part of words of foreign origin is the result of both linguistic factors (filling in language gaps, stylistic differentiation of lexemes, the functioning of several languages), and extralinguistic factors (the formation of a new state, changes in the socio-political system (the adoption of Magdeburg law), the development of trade, etc.).

The work emphasizes that the analyzed group is not characterized by dynamic processes in the lexical-semantic sense, the indicated lexemes are characterized mainly by activity/passivity of use.

Keywords: thematic group, lexical-semantic changes, language contacts, borrowings, lexical-semantic variant.

Постановка наукової проблеми.

Переймаючи технології виробництва в різні періоди від інших народів, українці водночас запозичували й номени з різних галузей. Іншомовними складниками були назви осіб за родом діяльності (*грабарь, кушнърь, слѣсарь, римарь*), знарядь праці (*гакъ, биндасъ, винчакъ, надчакъ*), матеріалів для виготовлення продукції (*бляха, кгонтъ, кафель*), процесів діяльності (*будувати, мурувати*) тощо. Функціонування таких мовних одиниць розширювало словниковий склад мови на певному етапі, зумовлювало лексико-семантичні зміни, активізувало словотвірні процеси в мові тощо. Часто подальша доля таких мовних одиниць залежала від історії позначуваної реалії. Погоджуємося з думкою С. Гриценко, що "найбільше на зміни лексики і семантики впливає динаміка життя суспільства, його матеріальної та виробничої сфер, культурних домінант" [1: 129]. Тому й

спостерігаємо на сучасному етапі перехід багатьох лексем до пасивного словника української мови, після зникнення відповідного процесу виробництва або заміни його новітніми технологіями тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Назви знарядь праці в діахронії в межах виробничо-професійної лексики аналізували В. Горобець (перша половина XVIII ст.) [2], В. Німчук [5], І. Чепіга (будівельна лексика) [7], М. Худаш (на матеріалі рукописних пам'яток Львівського Ставропігійського братства кінця XVI – початку XVII ст.) [8]. Детально описано такі номени в колективній праці "Історія української мови. Лексика і фразеологія" [3]. Зміни в групі лексики в XVI–XVIII ст. простудіювала С. Гриценко [1]. Н. Сніжко описала предметно-виробничу лексику в лексикографічних працях Є. Тимченка [6].

Науковці досліджували назви знарядь праці й у діалектах української мови, почасти в складі конкретної тематичної групи (І. Беркешук (деревація назв знарядь праці), Г. Гримашевич (ткацька лексика Полісся), А. Голіченко (найменування різних знарядь праці), Й. Дзендзелівський (ткацька лексика говорів Закарпаття), О. Пазяк (назви сільськогосподарських знарядь праці), А. Поліщук (назви знарядь праці для будівництва в східноподільських говірках), О. Сердега (назви знарядь праці в говірках Слобожанщини), Т. Тищенко (назви знарядь праці рибалок у східноподільських говорах), Т. Ястремська (у складі пастушої лексики гуцулів) та інші діалектологи). О. Молодичук проаналізувала особливості об'єктивації знань етносу про знаряддя праці в словникових дефініціях у лексикографічних працях середини XIX – початку XX ст. та кінця XX – початку XXI ст. У цій публікації на матеріалах ділових пам'яток північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. схарактеризуємо побутування іншомовних назв знарядь праці та матеріалів для виготовлення продукції.

Мета дослідження – виокремити та охарактеризувати лексико-семантичні зміни в запозичених назвах аналізованої групи лексики, ужитої в північноукраїнських текстах XVI–XVII ст.

Методи роботи. У проведенні наукової розвідки застосовано описовий метод із різними його прийомами: за допомогою спостережень виявлено лексеми іншомовного походження, на основі прийомів узагальнення та класифікації вибрані лексеми розподілено на лексико-семантичні групи, застосовано прийом інтерпретації результатів спостереження. Залучено також прийоми зіставного, порівняльно-історичного методів.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проаналізуємо особливості функціонування слів іншомовного

походження на позначення знарядь праці та матеріалів для виробничих процесів.

Відзначаємо найбільше запозичень із германських мов, що пов'язано з перейманням німецького права – магдебурзького та запровадженням його укладу на українських землях, а звідти й великої кількості технологій виробництва.

Лексема *бендюга* (п. *binduga*, стп. *winduga*, нім. *Windwagen* [Сл.УМ 2: 73]) в аналізованих текстах уживалася зі значенням 'місце на березі річки для складання дерева, призначеного для сплаву баржами': "Я, за по(з)воле(н)ε(м) и да(нε(м) самое ѿнее Кру(н)ское, уε(д)на(л) бе(н)дюгу, то ε(ст) бере(г) на(д) рекою Буго(м) в ы(и)ме(н)ю Устилозе, на кгру(н)те и(х) мл(сти), на спуска(н)ε комя(г) до Кгда(н)ска..." (Володимир, 1575; ТУ: 160); *Вже на(м) коне(и), воло(в) не стало ѡ(т) тоε великое работы, воже(н)я дерева на комяги, бо де(и) вже ε(с)мо по(л)ны бе(н)дюги дерева на комяги навозили не та(к) с пуци, але и ловыща, где ложы бывали, до кгру(н)ту вырубали и пусто вчинили*" (Володимир, 1583; ТУ: 191). До початку XX ст. в лексемі відбулося значне семантичне розширення: Б. Грінченко зазначає значення слова: 'ломака, дрюк', 'колода, за допомогою якої крутиться вітряний млин', 'кожна із жердин, які кладуть на віз для вкладання снопів: дві поздовж, а дві впоперек', 'вид простого воза' [Грінченко: I: 49], нині лексема залишилася лише в розмовному вжитку зі значенням 'великий простий віз для вантажів' [СУМ I: 166].

В аналізований період лексема *бляха* мала кілька значень: 'бляха (металеві листки)', 'металеві листки з дорогоцінного матеріалу (золота, срібла)', 'металева пластинка, що служить прикрасою', 'виріб з металу' [Сл.УМ 2: 128–129]. Уживається в пам'ятках слово *бляха* (стп. *blacha*, свн. *blěch* [BES I: 54–55]) 'бляха (металеві листки)': А потомъ на церковъ, гдемъ я былъ се зачинилъ, до мене штурмуючи, съ полгаковъ стреляли, баню на церкви бляхами

побитую и муръ побили, такъ и звонницу поповали и постреляли (Луцьк, 1597; АрхЮЗР 1/VI: 158); 'виріб з металу': *Пото(м) же выкрадено, де(и), школу жидо(в)скую в которо(и) украдено бляху сребреную* (Житомир, 1583; АКЖМУ: 53). Як багатозначна лексема зазначена в словнику Б. Грінченка – 'металева пластинка, метал у листах', 'жесть', 'покрівельне залізо', 'різновид чотирикутної сковороди із листового заліза, деко', 'бляха, знак', засвідчено зменшені форми *бляшка, бляшечка*. Також функціювали похідні *бляхарня, бляхарство, бляхарський, бляхарь* [Грінченко: 1: 77]. Нині слово загальновідоме в українських діалектах та літературній мові.

Окремі слова, виявлені в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст., стали в українській мові загальноновживаними: *гакъ* (стп. *hak*, свн. *hake(n)* [ЕСУМ I: 454]) 'так': *...и мене, де(и), само(го) зби(л) и (з)рани(л) а (в)зя(л) у мене на то(т) ча(с) и кзва(л)то(в)не пограби(л) гака, ша(б)лю опра(в)ную, капеня(чь) бу(р)на(т)ны(и)...* (Житомир, 1590; АЖГУ: 72). Відзначив багатозначність лексеми Б. Грінченко: 'тачок, 'рід багра для ловіння риби', 'тачок для вудочки, але частіше зменш. гачок', 'шип підкови', 'знаряддя для обтягування бочки обручем', також фразеологізми *тут тобі й гак* 'тут тобі кінець', *з гаку плодити отару* 'братися доглядати стадо овець, отримуючи за це від господаря тридцять овець (про личмани)', *з гаком* 'з лишнім, з невеликою надбавкою'. Указано зменшені форми *гачок, гачечок* [Грінченко 1: 266]. Лексема розвинула кілька значень – 'металевий або дерев'яний стрижень, загнутий на одному кінці', 'багор: довга дерев'яна тичина з металевим вістрям і гаком', 'защіпка', *перен., розм.* 'про щось додаткове або зайве', також є кілька фразеологізмів *дати гаку; зробити гак* 'пройти, проїхати зайву відстань, рухаючись кружним шляхом'; *з гаком* 'з невеликою надбавкою; з чимось' [СУМ II: 17].

Виокремлено германізм *кгонть* (стп. *gont*, стч. *hont*, свн. *gant* [BES I: 454–455]) 'покрівельний матеріал: гонт, гонта': *тартицъ одъ будыньку zostалыхъ чотырдесят, опрочъ латъ, кроковъ и кгонтьовъ копъ петънадъцатъ* (Луцьк, б. р.; АрхЮЗР 3/IV, 96; цит. за: СЛУМ 7: 140). Б. Грінченко занотував лексему у варіантах чоловічого *гонт* та жіночого *гонта / гонта* родів зі значенням 'тесь, гонтъ' [Грінченко 1: 266]. Слово без значних семантичних змін уживається й у сучасній українській мові у варіантах *гонт / гонта*: 'покрівельний матеріал у вигляді тонких дощечок' [СУМ II: 123].

Задokumentовано слово *кафля* (п. *kafla*, нн. *kaf(t)le* [BES I: 607]) 'оздоблювальна плитка для печей, підлог': *У манастири будоване: ...печ у светлицы з белых кафлев* (Луцьк, 1600; АрхЮЗР I/6: 288). У Словнику Б. Грінченка записано лексему у варіантах *кахель, кахля, кахоль*. Також наявні похідні утворення *кахельний, кахельник, кахляний, кахольний* [Грінченко 1: 226]. У варіантах *кахель / кахлі* без семантичних зрушень лексема використовується в сучасній українській мові [СУМ IV: 122].

У лексиконі українців XVI–XVII ст. функціювала лексема *рура* (п. *rura*, свн. *rôre / roere* [ESB: 528]) 'водостічна труба': *Часу пригоды а навалного обляженья то(т) замокъ для недоста(т)ку во(д)ного мусить страдати, для чого жъ, де(и), небожъчикъ кня(з) бискупъ мелъ воду рурами до замъку провадити с тоє рѣчки, которая за мѣсто(м) иде(т), – Рудава* (Житомир, 1545; ЛМ: 248). Назва в сучасній українській мові збереглася в розмовному вжитку [СУМ VIII: 910]. Номен *рура* зі значенням 'труба для стікання води з будівлі' вживається нині в західнополіських говірках [4: 240].

До житомирської актової книги потрапило слово германського походження *рыхва* (стп. *ryfa*, нім. *Reifen* [Brückner: 471]) ‘обід, шина’: *Тое(ст) меновите взяли и кзв(л)том пограбили... вы(р)ванъты, обручи, рыхвы, све(р)дла, долота, по(д)ковы ко(н)ские, сво(р)ни тое, все коштовало золо(т)/ых/ два по(л)ских* (Житомир, 1611, АКЖГУ: 33–34). В адаптації назви спостережено субституцію іншомовного звука *ф* на *хв*. Лексему задокументовано в словнику Б. Грінченка ‘залізне кільце, залізний обруч, який щонебудь охоплює для скріплення’, функціювала зменшена форма *риховка* [Грінченко 4: 18]. Лексема з подібним значенням ‘металеve кільце для скріплення чого-небудь’ обмежено вживається в сучасній розмовній мові [СУМ VIII: 545].

До XVI ст. в українській мові сягають витoki германізму *фарба*, *хва(р)ба* (п. *farba*, нім. *Farbe* [ESB: 148–149]) ‘речовина для забарвлення предметів у той чи інший колір’: *ку пожи(т)ку своему обе(р)нувъши все спряты домовые, штоко(л)векъ де ѡ(д)но ре(ч)ю рухомою на(з)вано и помєнено быти можетъ: ...из(д)ели фа(р)бы ро(з)ное, спижу за(м)ковую...* (Житомир, 1590; АЖГУ: 48); *А то, де(и), меновите што побрано: ...ѡлово, сира, галу(н), лада(н), бобки, каласъ, купоръвасъ, я(р) и инъише хварбы* (Луцьк, 1573; ТУ: 156–155). Лексему зі значенням ‘фарба’ паспортизовано в словнику Б. Грінченка, також зазначено її фонетичний варіант *хварба*, похідні утворення *фарбаниця*, *фарбаня*, *фарбляний*, *фарбовесельчастий*, *фарбування*, *фарбувати*, *фарб’яр*, *фарб’ярка*, *фарб’ярня*, *фарб’ярство*, *фарб’ярський* тощо

[Грінченко 4: 375]; варіант *хварба*, окрім значення ‘фарба’, також мав ще одне ‘кров (у пораненого звіра)’ та похідні утворення *хварбувати* [Грінченко 4: 390]. Назва зазнала семантичного розширення, крім основних – ‘речовина для забарвлення предметів у той чи інший колір, для малювання картин’, ‘барва’, набула метафоричних значень – ‘виражальні засоби мови, музики, сценічного мистецтва; барви’, почасти означає ‘рум’янець’ [СУМ X: 563].

Поширеною на північноукраїнській території було слово *шина* (п. *szyna*, свн. *schin(e)* [ESB: 611]) ‘рейка’: *...возовъ не(т)дєся(т) взялъ шинъ довѣги(х), ко(ж)ды(и) во(з) по по(л)чва(р)та золотого щацую* (Житомир, 1611; АКЖГУ: 62). У словнику Б. Грінченка назва має семантику ‘шина, ковка’, ‘рейка’ [Грінченко 4: 495]. Значення ‘рейка’ на сучасному етапі потрактовується як діалектне ‘рейка’, натомість лексема поширена з кількома іншими значеннями – ‘металевий обруч, який насаджують на обід колеса для збільшення його міцності, зменшення зносу і т. ін.’, ‘гумовий суцільний обруч або оболонка з прогумованої тканини з гумовою камерою, наповненою стисненим повітрям; прикріплюють на обід колеса для збільшення амортизації і поліпшення рухомості, зчеплення з дорогою’, мед. ‘пристрій для накладання пов’язки, за допомогою якої забезпечують нерухомість ушкодженої частини тіла’, ‘частина електророзподільного пристрою – металева смуга або товстий провід’ [СУМ XI: 452].

За німецьким посередництвом із голландської запозичено номен *поташь* (Володимир, 1639; ТУ: 314)

(п. *potas*, нвн. *Pottasche*, гол. *potas* [ЕСУМ IV: 540]) ‘калієва сіль вугільної кислоти, поташ’: *Которые посланцы зъ власного розказанья кзвалтомъ на кзрунтъ помененный наехавши, поводовы власные на поташъ наготовато есть фалбу лаштовъ тридцать, коштомъ власнымъ // поводовымъ съ помененое буды Злудчиное Луки выробленую, кзва(л)товне побрали и пограбили...* (Житомир, 1632; ТУ: 297); *...поменены(и) его мл. панъ Немиричъ, доведавшисе, же по(д)во(д) его м(л). пана протє(с)туючогосє сто се(м)деся(т) с поташами, з лесовъ и пу(с)чи... до сплаву гости(н)цємъ звыча(и)ны(м), пре(з) має(т)ность его м(л). пана Немирича место Горошки и села Гороше(н)ки, Роховку и Сколобовъ идучи(м), ишли* (Володимир, 1639; ТУ: 314). Номен наявний у Словнику Б. Грінченка (*поташъ, поташня*) [Грінченко 3: 376] та в сучасній українській мові з низкою похідних *поташевий, поташний, поташник, поташня* [СУМ VII: 398].

Лексема *гартъ* (стп. *hart*, нім. *hart* [ЕСУМ I: 477]) виявлена в пам'ятках зі значенням ‘процес виготовлення поташу’: *...па(н) Пєтръ Ру(и)ки(и), упомина(л)ся у їна Бє(з)соки(р)ского, абы їну Михо(в)скому во(д)лу(г) ѡбъликгу и доброво(л)но(г)[о] запису своего ѡ(т)да(л) ня(т) бочокъ поташу, ни(ж)ли па(н) Бє(з)соки(р)ски(и) повєдє(л), же не має(т) готового, але скоро га(р)ть до(и)дє, ѡ(т)дамъ* (Житомир, 1605; ДМВН: 90); *Презъ некоторое насланье и побранье тыхъ попеловъ поводовыхъ, гартъ, который коштомъ повода нынешнего немалымъ зачато поташъ робити, до сихъ часу въ вакуетъ* (Житомир, 1632; ДМВН: 298). Окрім вище описаного

значення, аналізована лексема в староукраїнський період мала: ‘сплав олова з сурмою’, ‘металева окалина’ [СЛУМ 6: 192–193]. У Словнику Б. Грінченка назва має семантику ‘гарт’, та фразеологізми *дати, завдати гарту* ‘задати кому’ [Грінченко 1: 275]. Нині вживається з іншим наповненням змісту: ‘сплав свинцю, олова та сурми, з якого виготовляють друкарський шрифт’, ‘гартування’, ‘стан або властивість, набуті гартуванням’, *перен.* ‘стійкість, витривалість, набуті в боротьбі з труднощами або в процесі тренування’, стійкі словосполучення *дати гарту* чому ‘понівечити або знищити що-небудь; завдати (задати) гарту кому ‘зробити нагінку кому-небудь, покарати когось [СУМ II: 35].

Відійшли до розряду архаїзмів германізми *би(н)дасъ* (п. *bindas*, нім. *Bindaxht*) ‘тесло’: *тамъ же... видели есми... шабель пять, биндасовъ два, пиль две* (Луцьк, 1582; АрхЮЗР 6/I: 131; цит. за СЛУМ 2: 83); *о(т) того жъ би(н)да(с) и пашню, што золотых полпета коштowało* (Луцьк, 1627; СР: 212);

бланки (п. *blanki*, нім. *Blanken / Planken* [Brückner: 29]) ‘виступи на замкових мурах і вежах’: *ѡдно кнзи, панове и вся шля(х)та повиту Володымерьского бла(н)ки робятъ и поправуютъ и глиною мажутъ кожъды(и) свои части* (Володимир, 1545; ЛМ: 103);

врекъ (стп. *wrēgi*, нім. *Runge* [Brückner: 631]) ‘(брус у корпусі судна) шпангоут’: *...теды тая икута головою на берези стояла и та(к) (з)ламалася упо(л), же врекги поламалися, и для то(го) на бере(г) вытя(г)нена и знову єє всю направую(т)* (Володимир, 1602; ТУ: 234);

гартволь (стп. *hartful*, свн. *haltpfahl* [СЛУМ 6: 192]) ‘дрюк з

гаком': И фатали люсами и га(р)тволемъ, хочечи по(д)ле ты(х) же кома(г) приле(и)цовати, ни(ж)ли не могли, де(и), еє ѿде(р)жа(т), и ж ся люсы по(р)вали, и поплынула Буго(м) вни(з), минаючи тые па(т) кома(г) Ко(н)чиловы(х) (Володимир, 1566; ТУ: 115–116);

гевар (п. *hewar*, свн. *hever* [ЕСУМ I: 488]) 'пристрій для піднімання важких речей, домкрат': Тое(ст) меновитє взяли и кзва(л)том пограбили... трое гевар, кош(т)овало ня(т) злоты(х) по(л)ски(х) (Житомир, 1611, АКЖГУ: 33–34);

флисць (п. *flis*, нім. *Flösse* [Brückner: 123; BES I: 376]) 'сплав лісу' або 'весляр на шкуті, ком'язі': А флисы с комаги, де(и), вте(к)ли, и при(и)ло до комаги їна Еловы и до їна Кози(н)ского кома(г) (Володимир, 1566; ТУ: 116); Зачымъ поменєны(и) па(н) протєстующомусє, сродзе на ны [!] ро(з)гневавъшысе, хо(т) добре шыпровъ и факторовъ сусєдскихъ, яко сты(р)никовъ и флисовъ своихъ, которых ѡнъ, протєстующь(и)се, иже ѡнъ плынуцы ничего не упустилъ, жа(д)ное шкoды не по(д)нялъ и не продава(л)... (Володимир, 1624; ТУ: 273). ...на роботу заславъшы ты(х) вси(х) по(д)даны(х)... бе(з) перестанъку тримали, на фли(с), на шькуты выгоняли... (Луцьк, 1642; СР: 308). У Словнику Б. Грінченка є похідне утворення флисник 'людина, яка робить плоті' [Грінченко 4: 378];

шмалець (п. *szmales*, нім. *Schmalz* [Brückner: 551]) 'емаль': ла(н)цу(х) золоты(и) зъ шма(л)цєм з него ра(н)ного зняли и пограбили, которы(и) ко(и)това(л) триста золоты(х) чи(р)воны(х) (Житомир, 1605; ДМВН: 47).

Окрім германізмів, у цій групі виявлено полонізми, які надалі теж архаїзувалися: винчакъ (п. *gwinciak*

[Сл.УМ 4, 70]) 'різбовий різець': на противко комора рубленая на столпи, кгонтами побита, в которой свердлов комахныхъ три, пила и винчакъ (Володимир, 1590; АрхЮЗР 6/I: 204; цит. за СЛУМ вип. 4: 71);

гецованый (стп. *hesowanu* від п. *hesowaś*, нім. *wetzen*) 'шліфований': въ скрыни взято... пулгаковъ, костью оправныхъ, гецованыхъ деветь (Луцьк, 1596; АрхЮЗР 3/I: 82; цит. за СЛУМ, вип. 6: 209);

дрикгавка (стп. *drygawka* [Brückner: 99]) 'весло': ...ε(с)ми прода(л) їну А(н)дрєю Романо(в)скому... комягу пуцы Ѡвлочи(м)ское..., которую я їну Романо(в)скому або дєтє(м) и пото(м)ка(м) єго выставити и готовую, збудованую з о(и)вами яловыми, з дрыкгавками, за(с)трєлами и до не(и) шє(ст) ко(н) жє(р)дє(и) в У(с)тилугу на(д) Буго(м) на добро(м) бєрегу на Сєредоповтє ры(м)ское або ля(д)ское бли(з)ко при(и)лоє ѡ(т)дати маю и повинє(н) буду (Володимир, 1583; ТУ: 193). Лексекма зі значенням 'кермо' засвідчена в словнику Б. Грінченка [Грінченко 1: 442];

покостъ (п. *pokost* [BES I: 682; Тимченко 2: 154]) 'оліфа': В которо(м), де(и), возє моемъ было па(т) поставо(в) су(к)на мура(в)ского, а чотыри по(с)тавы су(к)на швєбєди(н)ского, шту(и)ка ба(р)хану, папєри по(л)ризы, шапо(к) по(л)чєтвєрты копы, фаска покосту, ножи, бєл, жєлѣзо бѣлоє, сливокъ два камени и и(н)ши(х) крама(р)ски(х) дро(б)ны(х) рєчє(и) досытъ нємало [Луцьк, 1564; ТУ: 106].

Ужито тюркізм на(д)чакъ (тур. *padzak*) 'молот для розбивання панцирів': В которо(м), де(и), возє моемъ было... сабля вго(р)ская

на(д)ча(к) турско(и) роботы, кошули, сокира [Луцьк, 1564; ТУ: 106].

Остаточню не встановлено етимологію лексеми *ω(к)ша* 'вид сокири, теслярська сокира': ...скрыню зє збожє(мъ) *ω(д)бито замо(к), збо(ж)є з (с)крыни побрано, начи(н)є млыновое, пила, топор, бод(н)я, ω(к)ша, замо(к) ω(т) скрыни взято...* [Житомир, 1609; ДМВН: 138]; У Я(ц)ка Ме(л)ника: ...топо(р), золоты(х) коштова(л) чотыри, *ωкша* [?] золоты(х) два [Житомир, 1650; ДМВН: 206]; А. Баньковський указує на давньошведську мову (з дукр. стп. *oksza*, дшвед. *aksjö* [BES II: 406]), А. Брюкнер – із німецького праслова *Aht*, яке споріднене з лат. *ascia*, гр. *aksinē* [Brückner: 378]).

З германських мов запозичено лексеми на позначення трудових процесів:

будовати (стп. *budować*, стч. *budowati*, свн. *buden* [ESB: 45]) 'будувати': По то(и) справе, кды вжо намъ тую нехтивостъ и(х) вси(х) ку покладанъю приви(л)євъ и листовъ ѡбачивъши, тогда пытали есмо ихъ ѡколо будованъа и работъ замковыхъ, яко зъ стародавна бывало, и хто ихъ повинє(н) будовати // [31 зв.] будовати и робити (Луцьк, 1545; ЛМ: 131);

муровати (п. *murować*, свн. *müren* [BES II: 225]) 'мурувати': Ино ёл(д)ка луцки(и) и вси кнзи и панове и зєманє повѣдили, ижъ напе(р)ве(и) велики(и) кнѣ(з) Люборть почаль тьи ѡбадва замъки муровати, а пан нємъ кнзъ Швитрига(и)ло доконываль (Луцьк, 1545; ЛМ: 131). Обидві лексеми активно вживаються в сучасній українській мові; як результат, у семантичній структурі, крім прямих, розвинулися переносні значення: *будувати* 'створювати,

організовувати що-небудь', 'трунтувати на чому-небудь, формувати на якійсь основі' [СУМ I: 249]; *мурувати* 'покривати тонкою льодовою кіркою, снігом' [СУМ IV: 237]. У прямому значенні вживаються й у Правобережнополіських говірках [4: 81, 166].

Висновки й перспективи дослідження. Слова аналізованої групи тісно пов'язані з самою реалією, упродовж розвитку майже не зазнавали лексико-семантичних змін та не розвивали додаткових значень. Лише в кількох словах з'явилися додаткові лексико-семантичні варіанти (*бендюга, бляха, гак, гарт, фарба*), утворилися фразеологізми (*гак, гарт*).

Усі проаналізовані лексеми перейнято в XVI–XVII ст., у «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» їх не виявлено. У сучасному лексиконі збережено: *баляси, бляха, будувати, гак, гарт, гонт, грабар, татунок, кахлі, мурувати, рихва, рура, фарба, шина*, проте нині спостерігаємо перехід названих лексем до пасивного лексикону.

Слова на позначення знарядь праці та матеріалів виробництва поповнювалася переважно з тих мов, у яких зароджувалося виробництво й поширювалося на інші території. У студійованих текстах найбільше виявлено запозичень із германських мов через польське посередництво, значно менше з польської та тюркських.

Поява запозичених номенів є наслідком і лінгвістичних чинників (заповнення мовних лакун, стилістична диференціація лексем, функціонування кількох мов), і екстралінгвістичних (утворення

нової держави, зміна суспільно-політичного устрою (переїмання магдебурзького права), розвиток торгівлі тощо).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. 256 с.

АКЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. Житомир, 2002. 392 с.

АКЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. Київ: Наукова думка, 1965. 191 с.

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной Комиссией для разбора древних актов. Ч. 1–8. Киев, 1859–1914.

Грінченко – Словарь української мови Бориса Грінченка: [у 2 кн.: у 4 т.]. / упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ: Вид-во "Довіра" – УНВЦ "Рідна мова", 1997. Т. 1–4

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: зб. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. Київ: Наукова думка, 1981. 316 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584–1644): зб. док. / підгот. до вид. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич та ін. Київ: Наукова думка, 1991. 344 с.

ЛМ – Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, М. Г. Крикун та ін. Київ, 2005. 600 с

Сл.УМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів, 1994–2013. Вип. 1–16.

СР – Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів / упорядн. Г. В. Боряк та ін. Київ: Наукова думка, 1993. 357 с.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1977–1978.

СУМ – Словник української мови: в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

ТУ – Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упорядн. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1990. 408 с.

BES – Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. Warszawa, 2000. Т. 1–2.

Brückner – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wiedza Powszechna, 1957. 806 s.

ESB – Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. 863 s.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

AZhHU – Akty Zhytomyrskoho hrodskeho uriadu: 1590 rik, 1635 rik [Acts of the Zhytomyr City Government: 1590, 1635]. (2004). V. M. Moisiienko (Comp.). Zhytomyr [in Ukrainian].

AZhHU – Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodskeho uriadu 1611 r. [Act Book of the Zhytomyr City Government of 1611]. (2002). A. M. Matviienko & V. M. Moisiienko (Comps.). Zhytomyr [in Ukrainian].

AZhMU – Aktova knyha Zhytomyrskoho miskoho uriadu kintsia XVI st. (1582–1588 rr.) [Act Book of Zhytomyr City Government of the End of the 16th Century (1582–1588)]. (1965). M. K. Boichuk (Comp.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

ArkhYuZR – Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyy vremennoy Komissiey dlya razbora drevnih aktov [Archive of Southwestern Russia, published by the Commission for the analysis of ancient acts]. (1859–1914). Kiev [in Ukrainian].

Hrinchenko – Slovar ukrainskoi movy Borysa Hrinchenka: u 4 t. [Dictionary of the Ukrainian Language by Borys Hrinchenko: in 4 Volumes] / compiled with the addition of his own material by B. Hrinchenko [Repr. vidtvorennia vyd. 1907–1909 rr.]. Kyiv: Vyd-vo "Dovira" – UNVTs "Ridna mova", 1997. vol. 1–4. (In Ukrainian)

DMVN – Dilova mova Volyni i Naddniprianshchyny XVII st. [Business language of Volyn and Dnieper region of the XVII century]. (1981). V. V. Nimchuk, V. M. Rusanivskiy et al. (Comps.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

ESUM – Melnychuk, O. S. (Ed.) (1982–2012). Etymolohichniy slovnyk ukrayinskoi movy [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]. (Vols. 1–6). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

KKPS Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644) [Book of the Kyiv Submarine Court (1584–1644)]. (1991). H. V. Boriak, T. Yu. Hyrych et al. (Comps.). Kyiv [in Ukrainian].

LM Sokhan, P. S., Boriak, H. V., Krykun, M. H. et al. (Eds.). (2005). Lytovska Metryka. Knyha 561: Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku [Lithuanian Metrics. Book 561: Revisions of Ukrainian Fortresses in 1545]. V. Kravchenko (Comp.). Kyiv [in Ukrainian].

SLUM – Slovnyk ukrainskoi movy XVI – I polovyny XVII st. [Dictionary of the Ukrainian Language of the XVI – I Half of the XVII century]. (1994–2013). issue 1–16. Lviv [in Ukrainian].

SR – Selianskyi rukh na Ukraini 1569–1647 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Peasant movement in Ukraine in 1569–1647. Collection of documents and materials]. (1993). H. V. Boriak et al. (Comps.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

SSUM – Hrynchyshyn, D. H., Humetska, L. L. & Kernytskyi, I. M. (Eds.). Slovnyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. [Dictionary of Ukrainian Language of the XVIth – XVIIth centuris]. (Vols. 1–2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

SUM – Bilodid, I. K. (Ed.). (1970–1980). Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. (Vols. I–XI). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

TU – Torhivlia na Ukraini XIV – seredyna XVII st. Volyn i Naddniprianshchyna [Trade in Ukraine XIV – the middle of the XVIII century. Volyn and Dnieper]. (1990). V. M. Kravchenko & N. M. Yakovenko (Comps.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

BES – Bańkowski, A. (2000). Etymologiczny słownik języka polskiego [Etymological Dictionary of the Polish Language]. (Vols. 1–2). Warszawa [in Polish].

Brükner – Brükner, A. (1957). Słownik etymologiczny języka polskiego [Dictionary Etymological of the Polish Language]. Krakow: Wiedza Powchesna [in Polish].

ESB – Boryś, W. (2005). Słownik etymologiczny języka polskiego [Dictionary Etymological of the Polish Language]. Krakow: Wydawnictwo Literackie [in Polish].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гриценко С. Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст. Київ: ККМ, 2017. 936 с.
2. Горобець В. Й. Особливості розвитку сільськогосподарської та побутово-виробничої лексики в українській мові першої половини XVIII ст. *Мовознавство*. 1971. № 5. С. 56–64.
3. Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1983. 743 с.
4. Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. Житомир: Редакційно-видавничий відділ обласного видавництва, 1990. 369 с.
5. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 415 с.
6. Сніжко Н. Предметно-виробнича лексика в лексикографічних працях Є. Тимченка. *Українська історична та діалектна лексика*. Львів, 1996. Вип. 3. С. 137–141.

7. Чепіга І. П. Будівельна лексика староукраїнської мови (загальні питання, будівельні матеріали, первинна обробка дерева, знаряддя праці). *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 51–61.
8. Худаш М. Л. Виробничо-професійна та адміністративно-юридична лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст.: (з матеріалів рукоп. пам'яток Львівського Ставропігійського братства). *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1960. Т. II. С. 86–123.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Hrytsenko, S. (2017). *Dynamika leksykony ukraïnskoi movy XVI–XVII st. [Dynamics of the vocabulary of the Ukrainian language of the 16–17th centuries]*. Kyiv: Naukova dumka. 936 p. [in Ukrainian].
2. Horobets, V. Y. (1971). *Osoblyvosti rozvytku silskohospodarskoi ta pobutovo-vyrobnychoi leksyky v ukraïnskii movi pershoi polovyny XVIII st. [Peculiarities of the development of agricultural and household and production vocabulary in the Ukrainian language of the first half of the 18th century]*. *Movoznavstvo – Linguistics*. Vol. 5. Pp. 56–64 [in Ukrainian].
3. *Istoriia ukraïnskoi movy. Leksyka i frazeolohiia [History of the Ukrainian language. Vocabulary and phraseology]* (1983) / (Eds) V. O. Vynnyk, V. Y. Horobets, V. L. Karpova [et al.]. Kyiv: Naukova dumka. 743 p. [in Ukrainian].
4. Nykonchuk, M. V., Nykonchuk O. M. (1990). *Budivelna leksyka pravoberezhnoho Polissia v leksyko-semantichnii systemi skhidnoslovianskykh mov [Construction vocabulary of right-bank Polissya in the lexical-semantic system of East Slavic languages.]*. Zhytomyr: Redaktsiino-vydavnychi viddil oblpolihravvydavu [in Ukrainian]. 369 p.
5. Nimchuk, V. V. (1992). *Davnoruska spadshchyna v leksytsi ukraïnskoi movy [Old Ruska heritage in the vocabulary of the Ukrainian language]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian]. 425 p.
6. Snizhko, N. (1996). *Predmetno-vyrobnycha leksyka v leksykohrafichnykh pratsiakh Ye. Tymchenka [Subject-specific vocabulary in the lexicographic works of Ye. Tymchenko]*. *Ukrainska istorichna ta dialektna leksyka – Ukrainian historical and dialect vocabulary*, issue. Lviv. Vol. 3. Pp. 137–141. [in Ukrainian].
7. Chepiha, I. P. (1982). *Budivelna leksyka staroukraïnskoi movy (zahalni pytannia, budivelni materialy, pervynna obrobka dereva, znariaddia pratsi) [Construction vocabulary of the Old Ukrainian language (general issues, construction materials, primary wood processing, tools)]*. *Movoznavstvo – Linguistics*. Vol. 2. Pp. 51–61 [in Ukrainian].
8. Khudash, M. L. (1960). *Vyrobnycho-profesiina ta administratyvno-yurydychna leksyka ukraïnskykh dilovykh dokumentiv kintsia XVI – pochatku XVII st.: (z materialiv rukop. pam'iatok Lviv. Stavropihiiskoho bratstva) [Industrial-professional and administrative-legal vocabulary of Ukrainian business documents of the late 16th – early 17th centuries: (from the manuscripts of the Lviv Stavropigian Brotherhood)]*. *Doslidzhennia i materialy z ukraïnskoi movy – Research and materials on the Ukrainian language*. Kyiv. Vol. II. Pp. 86–123. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії: 26.09.2025

Схвалено до друку: 28.11.2025